

Сооронбаева Н.А.

БОЗ ҮЙ КӨЧМӨНДӨРДҮН АРХИТЕКТУРАЛЫК КОМПЛЕКСИ

Сооронбаева Н.А.

ЮРТА АРХИТЕКТУРНЫЙ КОМПЛЕКС КОЧЕВНИКОВ

N.A. Sooronbaeva

YURT IS AN ARCHITECTURAL COMPLEX OF NOMADS

УДК: 159.9:39:395.6

Көчмөн кыргыз элинин жашоосунда маанилүү ролду ойногон боз үйлөрдүн келип чыгуу тарыхы, жасалуу ыкмасы, жашоо шартка ыңгайлашкандыгы жөнүндө айтылат. Анткени, көчмөн элдердин архитектуралык комплекси болгон боз үй өз нукуралыгы менен бүгүнкү кыргыз турмушунда да өз уникалдуулугун жоготпой, муундан муунга белек катары өткөрүлүп келүүдө. Макалада далилдүү фактылар менен бул турак жайдын качан жаралгандыгы, кандай жол менен пайда болгондогу тууралуу бүгүнкүгө чейин изилдөөчүлөр арасында бирдиктүү пикир жок. Бирок көпчүлүк көчмөн таануучулар боз үй коло доорунда эле пайда болгондугун айткан ой-пикирлерге, ошондой эле тарыхчылардын пикири боюнча боз үй Андрон турак жайларына жакындыгын белгилеген пикирлерге токтолобуз. Боз үйдүн ички жана сырткы жасалгасына, ички бөлүгүндө, тагыраак айтканда мейман күтүү салтындагы гендердик теңдиктин эске алынгандыгы, сейсмологиялык коопсуздукка туруктуулугу жөнүндө маалымдалат.

Негизги сөздөр: боз үй, архитектуралык курулуштар, математикалык тактык, ыңгайлуу, байыркы көчмөн уруулар, боз үйдүн бөлүнүшү, прикладдык искусство, сейсмологиялык туруктуулук.

В этой статье говорится об истории возникновения юрт, о способе их построения, об удобном условии проживания в них и играющие значимую роль кочевого кыргызского народа. Потому что, юрта со своей оригинальностью являясь архитектурным комплексом кочевого народа и сегодня не утратив свою уникальность в жизни кыргызов как подарок (наследство) передается от поколения к поколению. В статье также говорится о том, что до сегодняшнего дня среди исследователей нет единого мнения с подтверждающимися фактами о том, когда возникло это жилище и каким путём. Однако остановились высказанным мнениям многих познателей кочевников, об утверждении того, что юрта возникла ещё в бронзовую эпоху, а также по мнению историков мнениям отмеченным Андроновским о том, что юрта близка к жилищам помещений. Дается информация о внутренней и внешней части оформления юрты, о внутренней части, говоря точнее, о гендерном равенстве в традиции встреч гостей, об устойчивой сейсмологической безопасности этого жилища.

Ключевые слова: юрта, архитектурные сооружения, математические точности, удобство, древние кочевые племена, виды юрт, прикладное искусство, сейсмическая устойчивость.

This article deals with the history of the origin of the yurts, the way they are built, the living conditions for living in them and the significant role of the nomadic Kyrgyz people. Because, the yurt with its originality being an architectural complex of nomadic people and segodnya, without losing its uniqueness in the life of Kyrgyz as a gift (inheritance) is passed on from generation to generation. The article also says that

until today among researchers there is no common opinion with the confirming facts about when this housing arose and in what way. However, the opinions of many nomadic cognizants, about the assertion that the yurt originated as far back as the Bronze Age, and also the opinion of historians noted by Andronovsky that the yurt is close to living quarters, stopped. Information is given on the internal and external part of the design of the yurt, on the interior, more specifically on gender equality in the tradition of meeting guests, on the sustainable seismological safety of this housing.

Key words: yurt, architectural structure, mathematical accuracy, convenience, ancient nomadic tribes, types of yurts, applied art, seismic stability.

Боз үй – байыркы көчмөн урууларга түрк, монгол, казак жана кыргыздарга таандык. VII кылымдагы кытай акыны Во Цзюй-Инин “Ак боз үй” деген ырында: шамал боз үйдү жерден алып кете албайт, катуу жааган жамгыр анын ичиндегилерди суу кылбайт, анда бурч да жок, боз үйдө жатып уктасаң ушунчалык жылуу [4].

Белгилүү археолог, академик Елена Ефимовна Кузьмина: “Менин жашоомдо болгон боз үйгө байланыштуу бир окуяны айтып берейин. 1956-жылы Өзбекстанда иштеп жүргөндө боз үйүбүз менен төөбүз бар эле. Жаныбызда геологдор турушчу. Алар Американын чатырларында жашашчу. Бир күнү катуу бороон болду. Боз үйдү кум басып калыптыр. Тилекке каршы, эртеси геологдордун чатырлары шамалга туруштук бере албай, алар каза болуп калганын уктук. Биз боз үй менен аман калганбыз” [3], - деп эскерет. Мындай далилдүү фактылар турмушубузда көп эле кездешет. Уникалдуу буюмдун качан жаралгандыгы, кандай жол менен пайда болгондогу тууралуу бүгүнкүгө чейин изилдөөчүлөр арасында бирдиктүү пикир жок. Көпчүлүк көчмөн таануучулар боз үй коло доорунда б.з.ч. XII-IX кк. пайда болгон дешет. Ал эми тарыхчылардын пикири боюнча боз үй Андрон турак жайларына жакын. Аны окумуштуулар изилдеп көрүшүп, анда боз үй келип чыккан деген тыянакка келишкен [3, 9]. Боз үй – өзүнүн ойлонуп табылышы, көчүрүүгө ыңгайлуулугу боюнча көчмөндөрдүн өтө жөнөкөй турак жайы. Боз үйдүн биринчи издери Орто Енисейдеги археологиялык казуулардан белгилүү болгон. Ал эми алардын сүрөттөрү хун доорундагы ташка тартылган сүрөттөрдөн улам белгилүү. Балким, боз үй хундардын мезгилинде, б.д.ч. VIII-V кылымдарда, пайда болгондур [11, 7].

Боз үйдүн ичи 4 бөлүккө бөлүнөт. “Төр” – боз үйдүн кире бериш жерине карама-каршы тарап эн

сыйлуу жер деп эсептелинет. Бул жерге коноктор, үйдүн улуу адамдары, аксакалдар отурган. Алсак, боз үйдүн ичин тең экиге бөлсөк, эркек менен аялдын жашоо-тиричилигин аткара турган жайлар өзүнөн-өзү келип чыгат. Боз үйдүн эшиги күн чыгыш тарапты карагандыктан, кирип барганда сол жагы “Ыпча”, оң жагы “Эпче” деп аталып, эркектер төргө - “Ыпча” тарапка, ургаачылар “Эпче” тарапка өтүү салты болгон. “Ыпча” тарапта орто жана жаш курактагы эркектер жайгашкан, ал эми түнкүсүн бул жерге жаш жубайлардын төшөгү салынган. Төрдүн так ортосунда аксакалдар отурушкан. “Эпчи жак” боз үйдүн кирген жагынын оң жагында болуп аялдарга тиешелүү болгон, чийден жасалган тосмонун артында ага тиешелүү үй эмеректери жана тамак-аштар сакталган. Боз үйдүн орто жеринде от жагылуучу жер – “коломто” жайгашкан. Көчмөн турмушта кыргыздар жайдыр-кыштыр боз үйдө жашашкан. Адатта, эрди-аял үйдүн “Ыпча” бөлүгүндө жаткан. Үйдүн эшиги күн чыгышты караганда эркек түштүк кереге тараптан орун алат. Аял коломтону өчүрөт. Уктаарда түндүк жабууну алдыга тартат да, эр бүлөнүн сол ыптасында болот. Бул жашоонун ыңгайына карата келип чыккан [2].

Боз үйдүн жыгачын кооздоп түс берүүдө да ар кандай табигый боёкторду даярдоонун жолдорун өздөштүрүп келишкен. Алсак, кол өнөрчүлөр жыгачка түс берүүдө химиялык кошумчаларды эмес, жошону пайдаланышкан. Жошо – кызгылт, саргыч кызыл, күнүрт кызыл, күрөң кызыл түстөрдөгү табигый минерал зат. Бул аталган боёкту даярдоодо тажрыйбалуу усталар койдун көк боорун же жылуу канын пайдаланышкан. Мындай жошо жыгачка сиңип, улам эскирген сайын, жылтырап жыгачтын өңүн ачкан. Түндүк, уук жана кереге кызыл кандын түсүндө болот, түндүктүн ортосунда байыркы солярдык белги – крест бар. Кыргыз эли байыртадан бери эле кызыл түстү сүйүп, буюмдарын, кийим-кечектерин, кооз жасалгасын ушул түстө кылышкан. Кыргыз элинин боз үйүнүн уугу, керегеси, түндүгү, эшиги кызыл түстө болгон. Айрым ырым-жырымдарды жасоодо да кызыл түстү пайдаланышкан. Мисалы, кызамык оорусу менен ооруган учурда тез сакайып кетиш үчүн үйдүн ичин кызыл буюм-тайымдар менен жасалгалап, жылуулашкан. Көздүн тирсек оорусунан айыгыш үчүн манжанын атыжогу менен ортонуна кызыл жип байлашкан. Бул түс аркылуу кыргыздар сулуулукту да, уялууну да, сүйүүнү да билдиришкен [10].

Ал эми боз үйдүн өзү болсо ак түстөгү кийиз менен курчалган. К.Антипинанын: “Негизинен алганда кийиз - боз үйдүн ажырагыс бөлүгү, анан жабуусу, жасалгасы. Кийиздин ордун алмаштыруучу нерсе али табыла элек. Синтетикадан жасалган боз үйдү куруу аракетин оңунан чыкпады” - дейт [1].

Ак түс чындыктын, актыктын, берилгендиктин, ууктар Теңир-Тоонун символун түшүндүрсө, кереге Теңир-Тоодогу элдерди түшүндүргөн. Боз үйдүн борборунда очок. От адамга жылуулук, ысык тамак, темир эритүүнү берди.

Түзүлүшүндө темир таптакыр колдонулбагандыктан, боз үйгө чагылган да түшпөйт. Тоодо күн күркүрөп, чагылган чартылдаган учурларда мал-жандык боз үйгө ыктап калат. Кыргыздарда чагылгандын “Бир түшсөм учка түшөм, бир түшсөм курчка түшөм” [7] деген анты болот экен деген ишеним жашайт. Курч деп байыркы доорлордо темирди айттышкан. Ошондуктан чагылган жаркылдап жаткан учурда темир тулганы, казанды жашырып, күзгүлөрдү тетири оодарып коюшкан. Эгер кокустан боз үйгө чагылган тийсе да, анын өрттөнүшү мүмкүн эмес, анткени кийиз ар кандай температурада да жалбырттап күйбөйт, быкшып түтөп отуруп эле көсөөлөнөт. Басма сөз беттеринен жапон туристтеринин жанында такай алып жүрүшчү радиацияны өлчөй турган аспабы кокусунан калпактын алдында калып, зыяндуулукту көрсөтпөй калган [6]. Демек, боз үйдүн кийизи табигый радиацияны да өткөрбөй тосчу касиетке ээ десек болот.

Боз үйдүн эң негизги артыкчылыктарынын дагы бири – анын жер титирөөгө мыкты туруштук бере алганында. Катуу жер титирөө болгон учурда да боз үйдүн жазылып-бүктөлчү керегелери серпилип, туруштук бере алат. Азыркы кезде сактоо кызматтары жер титирөө учурунда үйдөн чыга качууну же столдун алдына кирип жашынууну сунуштайт. Ал эми кыргыздар балдарын жер титиреген чакта отура калууга үйрөтөт. Мындай дал келбестик боз үйдүн коопсуздугу менен байланыштуу – анын ичинде адамды басып калчу оор эмерек болбойт, сынып кетип денени кесип жаралачу айнеги да жок. Жер титиреген учурда адам жыгылып түшсө, оор дартка чалдыгат деген ишенимден улам гана балдарды отура калууга үйрөткөн. Боз үйдүн жер титирөөгө туруктуулугу андай алааматка кабылган элдер тарабынан да бааланып келүүдө. Совет доорунун акыркы жылдарында Армениянын Спитак шаары талкаланганда, мындан бир нече жыл мурун Туркиянын Измиринде катуу жер титирөөдөн улам он миңдеген адамдар үйсүз калганда биздин өлкө гуманитардык жардам иретинде боз үйлөрдү жөнөтүп, аны пайдалангандардын ыраазычылыктары маалымат каражаттарында жарыяланган эле. Мына ушундай артыкчылыктарынан улам бир кездеги көчмөн элдер алда качан отурукташып, там үйлөрдө жашаганга биротоло көнүп калса да, боз үйүн жоготпостон келе жатат.

Орус этнографы Ф.А.Фиельструп ал түгүл желе менен көгөндүн казыктарынын ордуна көчүп кетип жатып май, айран куюп кетишкенин белгилеген. Бул ырымдын себебин жер ээсине карата болгон ыраазычылык катары караса болот. Көчүп-конууда бабаларыбыз “Көчкөн журтун конгон журтундан таза болсун” деген акылман эрежени тутунушкан [8]. Көчүп жатып кийин мал-жанга зыян келтирчү нерсенин баарын жыйнап, тазалап кеткен да, бир жаан жаагандан кийин эле эски журтту чөп каптап калган.

Жайкысы болсо, тескерисинче, күн куйкалаган аптапта да боз үйдүн ичи салкын тартып турат. Анын үстүнө, каалаган учурда капталдан туурдукту түрө салып, шамалдатууга мүмкүн. Боз үйдүн ичиндеги

аба эч качан үп тартып, адамдын демин кысылтпайт. Таң эртеңден тартып түндүк жабуу тартылып, ачык тургандыктан, аба тынбай айланып, тазаланып турат. Демек, боз үйдүн өзүнүн түзүлүшү эле кондиционердин милдетин аткарат. Бирок тоолук кыргыздар азыр шаардыктар корккон өтмө жел (сквозняк) тийип, ооруп калуу дегенди билишкен эмес.

Боз үйдө математикалык так эсеп, физикалык тең салмактуулук, кыргыз элинин дүйнө таанымы берилген. Эл оозунда бош үйдүн жабдыктары символ катары колдонулуп, адамдын боюна карата “ууктай узун”, керегенин башына илинген тамак-ашка карата “керегеси май боду”, түндүктү көтөргөн бекем жыгач, коргону учун кээде колдонгон курал катары да эр жигиттерди “бакандай азамат”, шылуун, тентек жигиттерди “чийдин түбүн тешкен жигит” дешсе, кээде каймана түрүндө “уугум, сага айтам, уулум, сен ук, керегем сага айтам, келиним, сен ук” дешкен.

Боз үй – көчмөн элдердин архитектурасынын жана элдик прикладдык искусствосунун туу чокусу.

Модернизацияланган заманда да кыргыз элинде бүгүнкүгө чейин нукуралыгын жоготпой улуу муун кичүү муунга мурас катары ата-бабалар салтын улоону жана жоготпоого тарбиялайт.

Адабияттар:

1. Антипина К. Прикладная искусство кыргызов. - Бишкек, 2000.
2. Абромзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тырыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек, 1999.
3. Аалам кыргыздары. - №9, 2009.
4. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. - Бишкек, 1996.
5. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. - Бишкек, 1999.
6. Жусупов К. Кыргыздар. - Бишкек, 1998.
7. Кыргыз ССР тарыхы. Фрунзе, 1978. 2-томдук.
8. Исследования среди кара-киргизов: Этнографическая экспедиция 1924-1925 гг. Фиельструп А.
9. Кыргыз тарыхы энциклопедиясы. - Бишкек, 2003.
10. Советтик Кыргызстан. - Фрунзе, 1976.
11. Шоокум. - №7 (71). Июль, 2013.

Рецензент: к.и.н., доцент Доранов У.С.